

*Награбова Л. В.,**здобувач кафедри теорії та історії держави і права
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»*

РОСІЙСЬКИЙ ЕТАП ТВОРЧОСТІ ДЖ. БЕНТАМА

Анотація. Стаття присвячена характеристиці творчої діяльності Дж. Бентама під час його поїздки до Росії у 1786-1787 рр. Розкрито зміст двох творів, що з'явилися у цей період, – «На захист лихварства» та «Паноптикон». З'ясовано, що визнання заслуг на різних теренах наукової, публіцистичної та філантропічної діяльності Дж. Бентама відбулося лише за царювання Олександра I.

Ключові слова: право, мораль, законодавство, раціональність, лихварство, облаштування в'язниць.

Постановка проблеми. Ім'я видатного англійського вченого Дж. Бентама, який залишив людству чимало корисних ідей, слід додати до славної плеяди імен невтомних працівників-ідеалістів, які присвятили свою діяльність служінню суспільному благу. Вивчивши твори Ш.-Л. Монтеск'є, К. Гельвеція та Ч. Беккарія, англієць своїм життєвим завданням обрав розробку раціональних економічних, правових і гуманітарних ідей, в середовищі культурного товариства обох півкуль. Заслуги Дж. Бентама в галузі національного законодавства визнані найвидатнішими представниками Великобританії. Дж. Бентам все своє життя виступав проти існуючих порядків як у себе на батьківщині, так і за її межами. Його думки постійно були спрямовані на вдосконалення різних галузей права, законодавства, тюремної системи тощо.

Аналіз останніх досліджень та виокремлення нев'язаних проблем. Погляди Дж. Бентама на державу і право, законодавство і мораль дотепер досліджувалися несистемно. У кінці XIX-початку XX ст. життєвий і творчий шлях англійського правознавця прослідкував Дж. Ст. Мілль. Перші глибокі наукові дослідження вчення Дж. Бентама зробили Л. Стівен, у роботі «Англійські утилітаристи» та Е. Галеві, у монографії «Розвиток філософського радикалізму». Сутності політико-правового вчення Дж. Бентама приділили увагу такі історики суспільно-політичної думки, як Ч. Аткинсон, Ж. Гюйо, В. Дейвідсон, Ф. Йодль, В. Коген, Ф. Поллок та ін. Погляди філософа вивчалися дореволюційними російськими вченими, зокрема С. Булгаковим, Ю. Жуковським, Н. Коркуновим, П. Левенсоном, А. Мальцевим та ін. Водночас слід зазначити, що роботи цих авторів були написані в той час, коли все ще не були опубліковані такі фундаментальні твори англійського утилітариста, як «Коментар коментарів» та «Про закони взагалі».

Підґрунтя статті становлять напрацювання провідних вітчизняних і зарубіжних фахівців у галузі теорії та історії держави і права; історії політичних і правових учень, які розкривають у своїх наукових розробках деякі погляди Дж. Бентама на право, законодавство, мораль, деонтологію. Серед них слід згадати таких вчених

– Є. Гіда, С. Гусарев, Г. Демиденко, О. Копиленко, А. Кормич, М. Мірошніченко, А. Осауленко, О. Осауленко, А. Остроух, О. Петришин, О. Сердюк, О. Скакун, О. Тихомиров, І. Усенко, А. Шевченко, О. Ярмиш та інші.

І хоча ідеї і теоретичні напрацювання Дж. Бентама є актуальними і у наш час, проте донині у вітчизняній юридичній науці відсутні дослідження, спеціально присвячені комплексному аналізу його політико-правових та деонтологічних поглядів, а також їхньому практичному втіленню у процесі його громадської, політичної та державної діяльності.

Викладення основного матеріалу. Вирішивши присвятити все своє життя науці, Дж. Бентам зважився зруйнувати застарілі погляди, які на протязі багатьох століть ретельно охороняли англійські правознавці. Незважаючи навіть на авторитет свого колишнього професора У. Блекстона, він створив нову науку, засновану на філософських засадах права і моралі. Його погляди були викладені у вигляді окремих заміток і конспектів. Ці нотатки і були першоджерелом подальших відомих праць мислителя. Сам Дж. Бентам процес свого поступового самовдосконалення пояснює наступним чином. Він пише, що найцікавішим роком для нього став 1789 р., саме тоді він почав пізнавати практичну філософію. Погляди Ш.-Л. Монтеск'є, Ч. Беккарія, К. Гельвеція, особливо останнього, наштовхнули мислителя на думку про важливість принципу користі [1, с. 41-43].

Дж. Бентам високо цінував людський рід у всій його сукупності, без поділу на раси, національності, віросповідання, касту і стани. Він зазначає, що справжня мета законодавства має полягати в користі та щасті людей як таких. Все, що перешкоджає досягненню цього ідеалу, має бути скасовано. Законодавство має сприяти усуненню будь-яких міжнародних суперечок, встановленню миру та братерству між народами. Унікальна здатність Дж. Бентама аналізувати історичні факти, розчленовувати їх на складові елементи, відділити істотне від неістотного, виокремити «*negus tegum*» бажаного і необхідного перетворення може зрівнятися лише з його глибокою, всеохоплюючою гуманністю, що прослідковується у текстах усіх його творів. Всю силу свого могутнього духу він спрямував на боротьбу зі злом, що на його думку укорінилося у тогочасному праві, на те, щоб замінивши його більш доцільними засобами – добром і користю, що є продуктами правди та моралі. Проте, оновити дух законодавства, поширити серед урядів європейських країн ідеї, що з'явилися в результаті Великої французької буржуазної революції, було доволі складним завданням для однієї людини. Дж. Бентам занадто пристрасно ставився до розпочатої боротьби, занадто багато і палко працював, щоб бути в

зможі зайнятися літературною обробкою своїх творів, не кажучи вже про те, що він мало піклувався про деталі та нехтував формою.

У 1784 році англійець отримав запрошення від князя Г. Потьомкіна відвідати його маєток. Дж. Бентам прийняв запрошення та у 1785 році відправився до містечка Крічев Мстиславського повіту Могильовської губернії. Це була перша поїздка Дж. Бентама до Росії, що дала йому можливість ґрунтовно вивчити внутрішній побут країни.

У Джеремі Бентама був брат Самуїл, який у 1774 році вступив на службу до Г. Потьомкіна та дослужився до генеральського чину. Брати вели постійне листування, велика увага у якому відводилася саме особистості князя. Останній у цей період захопився ідеєю насадити британську культуру «en masse» в своєму маєтку та був впевнений, що чужої багатовікової культури можна легко і швидко прищепити будь-якому суспільству, потрібно лише бажання і гроші. Реалізація цієї ідеї дорого обійшлася її автору, він витратив безліч грошей, але, як і слід було очікувати, вона зазнала повне фіаско. Містечко Крічев з усією округою так і не сприйняло досягнень тогочасної британської цивілізації. Чим керувався князь, запрошуючи до себе на службу Самуїла Бентама, невідомо, оскільки останній навіть не мав певної спеціальності. Колишній вихованець Вестмінстерської школи, непогано складав вірші, а на службу був запрошений в якості корабельного будівельника, винокура, пивовара, шкіряника, гончара, коваля, мідника, канатного майстра тобто знавця спеціальностей, що між собою мали нічого спільного. Для втілення у життя деяких перетворень, які волів провести князь, Самуїл Бентам вказав Г. Потьомкіну на свого брата Джеремі, який вже набув популярності за кордоном. Саме тому Дж. Бентам отримав запрошення до м. Крічева, крім того, йому було доручено зібрати свідчення про новітні розробки у галузі землеробства, садівництва, мануфактури і торгівлі, запросити фахівця ботаніка тощо.

У серпні 1785 р. Дж. Бентам вирушив у Росію. Він їхав за свій рахунок, а на 500 фунтів стерлінгів (5000 крб.), що йому надіслав Г. Потьомкін, він відправив до м. Крічев ботаніка і двох жінок, які зналися на молочному господарстві, для того, щоб створити зразкову ферму, про яку мріяв князь. Шлях Дж. Бентама лежав через Париж, де він зупинився на деякий час. Потім філософ відправився до Ніцци, де сів на пароплав і після місячної зупинки у м. Смирні, дістався Константинополя. У Константинополі він зупинився ще на півтора місяці, а потім через Болгарію та Румунію потрапив до Росії, де йому судилося прожити майже два роки.

Його подорож була занадто складна, адже абсолютне незнання російської мови і місцевих звичаїв значним чином шкодило йому під час різноманітних перевірок на митницях, карантинах, зупинках у придорожніх закладах і заїжджих дворах Малоросії. У січні 1786 р. він прибув до Кременчука, де отримав запрошення на обід від місцевого губернатора. Англійський філософ був вражений сумішшю розкоші та неохайності, великою кількістю страв і питва, поведінкою джентльменів. Обід тягнувся дуже довго, аж доки не перейшов у вечерю. Гра у карти, яку він вперше побачив у російського по-

сла в Константинополі, повторилася в Кременчуці, в ще більш вражаючих для Дж. Бентама розмірах. Він дивувався, що джентльмени, які отримували зарплатню не більше 600 карбованців на рік, програвали в карти по 800 карбованців за день [1, с. 39].

Після прибуття до маєтку Г. Потьомкіна філософ обрав своєю резиденцією не м. Крічев, а найближче село Задобра, у якому і провів весь час свого тривалого перебування у Росії в цілковитому самотності, займаючись своїми науковими працями. Єдиними його розвагами були музика, читання, листування з друзями, які залишилися в Англії, і розведення квітів, які він пристрасно любив. До якої міри Дж. Бентам зосередився на своїх наукових розробках, можна судити з того факту, що він навіть не подумав відправитися до Крічева під час проїзду імператриці, що здійснювала тоді поїздку по південній Росії.

Саме у цій подорожі у 1787 році Дж. Бентам написав два своїх відомих твори, перший з яких – «Defense of usury» (На захист лихварства) [2]. Багато років він обдумував це питання, оскільки воно бентежило уми багатьох видатних економістів і бажав висловити з цього приводу і свої думки. Сутність питання зводилася до того, чи необхідно державі втручатися у приватні договірні відносини між громадянами або можна обійтися без втручання влади, надавши повнолітнім, дієздатним громадянам повну свободу регулювати свої грошові відносини, як їм заманеться. Про це вже писав, за двадцять років до появи «Defense of usury», Анн Робер Жак Тюрго [3]. У французькому виданні Е. Дюмона обидва ці твори були надруковані поруч, як такі, що взаємно доповнюють один одного. Саме у цих роботах у доступній формі були розкриті всі позитивні та негативні аспекти лихварства.

Слід визнати, що «Defense of usury» з'явилася випадково. Під час перебування в Росії Дж. Бентам був позбавлений можливості займатися своїми звичайними справами – філософією і правознавством, оскільки у нього під руками не було необхідних матеріалів. Саме тому він почав аналізувати питання пов'язані з лихварством. Зокрема, наскільки розумні та дієві закони, що обмежують стягування відсотків і встановлюють кримінальну відповідальність за порушення цієї норми. Мислителя вразив той факт, що наслідки обмежувачого закону є прямо протилежними позитивним намірам законодавця захистити інтереси боржника. Дж. Бентам пише, що у результаті роздумів він дійшов висновку, що жодній людині, яка досягла віку розумової зрілості та має здоровий глузд, не можна перешкоджати, навіть з міркувань, спрямованих на захист її інтересів, укласти угоду, з метою позичити певну суму грошей. А відтак, нікому не можна заборонити дати людині гроші в борг, на умовах, які вона сама приймає [2]. Докладно розбираючи всі аргументи, що зазвичай наводилися на захист законодавця, який має право обмежувати свободу грошових позик, він доводить їх очевидну безглуздість.

Цей твір почасти зобов'язаний своїм успіхом жвавій мові, що не є характерною для творів Дж. Бентама. Він написаний у формі 13 листів до лондонського друга, з проханням надрукувати їх, коли питання буде розкрито достатньою мірою.

Другою працею, що була написана Дж. Бентамом під час перебування у Росії, був його відомий «Panopticon, or The inspection house» (Паноптикон) [4]. Цей трактат присвячено опису раціонального устрою в'язниць, на засадах одиночного ув'язнення і централізованого нагляду, з облаштуванням необхідних майстерень, шкіл, лікарень, з метою виправлення і перевиховання ув'язнених. Необхідність тюремної реформи визнавалася усіма мислителями того часу. Найкращі розуми опікувалися цим питанням, оскільки стан в'язниць на той час, не лише в Англії, а й у всій Європі, був насправді жахливим. Ідею про новий устрій в'язниць він запозичив у свого брата Самуїла, який запровадив у маєтках Г. Потьомкіна безліч різних нововведень. На вимогу князя влаштувати в Росії мануфактурні виробництва і ремісничі заклади Самуїл Бентам склав докладний план з ґрунтовним описом спроектованої ним фабрично-ремісничої фаланстери, що вміщувала близько двох тисяч осіб різного віку з мінімальною кількістю наглядачів. Потреба в наглядачах обумовлювалася тим, що працювати на цій фабриці мали б не наймані працівники, які були б зацікавлені у результатах своєї роботи та отримували б на неї заробітну платню, а кріпаки, які мотивувалися багатом та були безкоштовною робочою силою. Однак цей проект так і не був втілений у життя, оскільки, спалахнула турецька війна, і князь Г. Потьомкін залишив м. Крічев і відправився до діючої армії в якості її головнокомандувача.

Але саме на основі проекту фабрично-ремісничої фаланстери Дж. Бентам і створив свій «Паноптикон» – в'язницю нового зразка. Слово «*panoptikon*» в перекладі з грецької означає – цілком видимий, такий, що весь проглядається [5]. Це була циліндрична будівля, порожня всередині. Камери виходили ґратчастими або прозорими дверима на внутрішній двір, посередині якого стояла башта. У ній сидів один наглядач, який мав можливість спостерігати за всіма ув'язненими одразу, повертаючи голову, або ж повертаючися навколо власної осі. Наглядач був невидимим для ув'язнених. В'язні не знали точно, в який момент за ними спостерігають, і у них складалося враження постійного контролю. Таким чином, вони були змушені виконувати встановлені правила постійно.

Дж. Бентаму хотілося раціональності у всьому, а за такого проекту вирішувалося суто економічне завдання – зменшувалися витрати на утримання наглядачів. Проте, з економічної точки зору Паноптикон виявився не дуже вигідним, хоча в такій в'язниці працювали один-два наглядачі кількість камер була обмежена, а витрати на будівництво в'язниці склали значну суму.

У листопаді 1787 р. Дж. Бентам залишив Росію і не без перешкод через Польщу, Пруссію та Голландію повернувся на батьківщину. Проте, він продовжував ці-

кавитися російськими справами, ходом військових дій, російською армією і російськими фінансами. Його брат, який мав великі зв'язки у вищому світі, надавав йому докладні відомості про все, що відбувалося в цій країні.

Висновок. Однак лише за царювання Олександра I починається другий етап зносини Дж. Бентама з кращими представниками російського суспільства. Саме у цей період він отримав у Росії те визнання, на яке мав повне право розраховувати з урахуванням його видатних заслуг на різних теренах наукової, публіцистичної і філантропічної діяльності та багато чого зробив, особливо у сфері законодавчої діяльності для цієї країни.

Література:

1. The Works of Jeremy Bentham – Edinburgh : William Tait, 1838-1843. – 11 vols. – 80 p.
2. Bentham J. Defence of Usury / J. Bentham [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.econlib.org/library/Bentham/bnthUs.html>. – Заголовок з екрану.
3. Тюрго Ж. Размышления о создании и распределении богатств : Ценности и деньги / Ж. Тюрго; Александр Н. Миклашевский (пер. и доп.). – Юрьев, 1905. – 80 с.
4. Bentham J. The Panopticon / J. Bentham [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://cartome.org/panopticon2.htm>. – Заголовок з екрану.
5. Паноптикум [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D1%82%D0%B8%D0%BA%D1%83%D0%BC>. – Заголовок з екрану.

Награбова Л. В. Российский этап творчества Дж. Бентама

Аннотация. Статья посвящена характеристике творческой деятельности Дж. Бентама во время его поездки в Россию в 1786-1787 гг. Раскрыто содержание двух произведений, появившихся в этот период, – «В защиту ростовщичество» и «Паноптикум». Выяснено, что признание заслуг на разных поприщах научной, публицистической и филантропической деятельности Дж. Бентама произошло лишь во времена царствования Александра I.

Ключевые слова: право, мораль, законодательство, рациональность, ростовщичество, устройство тюрем.

Nagrabova L. Russian stage of oeuvre J. Bentham

Summary. The article is devoted to the creative activity of J. Bentham during his trip to Russia in 1786-1787 years. The contents of the two products of literature that have appeared in this period – «Defense of Usury» and «Panopticon» were disclosed. It was found that the recognition of merit in different fields of scientific, journalistic and philanthropic J. Bentham was only during the reign of Alexander I.

Key words: right, morality, law, rationality, usury, prison unit.